

Борисова В. О.,
кандидат політичних наук
(Дніпро, Україна), E-mail: visnukdnu@i.ua

КОНЦЕПЦІЯ «МОДУЛЬНОЇ ЛЮДИНИ» Е. ГЕЛЛНЕРА ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА РАМКА АНАЛІЗУ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

***Анотація.** Досліджуються основні положення концепції громадянського суспільства Ернеста Геллнера. Визначається можливість застосування концепції «модульної людини» для дослідження розвитку громадянського суспільства в Україні. Виділяються два показники – кількість громадян, що відповідають характеристикам «модульної людини» та рівень їх «модульності».*

***Ключові слова:** громадянське суспільство, неурядові організації, «третій сектор», політична активність.*

Ернеста Геллнера доволі часто згадують в числі одного з впливових дослідників громадянського суспільства в ХХ столітті, але в більшості випадків це згадка про його участь в розробці концепції, а не використання його ідей. Переважно це одне з прізвищ в переліку, поряд з Дж. Александером, А. Арато, Дж. Кіном, Р. Патнемом та іншими. Зустрічаються окремі виключення, наприклад, Ігор Пасько та Ярослав Пасько у своїй праці «Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси», згадуючи про роль Е. Геллнера в розробці сучасної концепції громадянського суспільства, згадують про її основні положення, в тому числі й про таке поняття як «модульна людина» [1]. Найбільш ґрунтовно погляди Геллнера досліджує О.М. Гребіневич, в своїй роботі «Ернест Геллнер і Джон Кін у поглядах на громадянське суспільство (порівняльний аналіз)» [2] він визначає переваги та недоліки його концепції і приходять до висновку, що Геллнер є представником ліберальної теорії громадянського суспільства, визнає громадянське суспільство як історичну необхідність, ставить у його центр індивідуальну свободу та обирає для розробки своєї концепції методикку протиставлення громадянського суспільства державі й іншим суспільствам із різними видами суспільної організації. Обмежена увага, яку українські вчені приділяють концепції громадянського суспільства Ернеста Геллнера контрастує з її системністю, послідовністю та обґрунтованістю. Вона належить до числа концепцій, які охоплюють усі аспекти виникнення та розвитку, тому її вивчення та визначення можливості застосування її положень для дослідження громадянського суспільства в Україні має важливе значення і буде метою даної статті.

Громадянське суспільство було і залишається одним з популярних об'єктів дослідження в Україні. Його вивченню присвячені численні статті, монографії, кандидатські та докторські дисертації. Подібна увага не викликає подиву, якщо зважати на ті очікування, що їх мають стосовно громадянського суспільства вчені, експерти та громадянські і політичні активісти. Його розглядають в якості інституту, що має підвищити

ефективність діяльності державних структур, забезпечивши їх контроль та допомогу у функціонуванні, вирішити частину соціальних проблем, що існують в українському суспільстві, підняти рівень відповідальності українських політиків, розвивати місцеве самоврядування, політичну участь громадян та політичні партії. Головним факторами актуалізації досліджень громадянського суспільства в Україні можна вважати: визнання розвиненого громадянського суспільства в якості обов'язкового елемента і умови становлення сучасного демократичного режиму, визнання слабкості громадянського суспільства в Україні – відтак визначення необхідності його розвитку, наявність в Україні державних програм з розвитку громадянського суспільства.

Численні дослідження громадянського суспільства в Україні говорять про його незадовільний стан, проблеми, що його зумовили, перспективи його подальшого розвитку, проте не вирішеними залишаються питання більш глобальні. Ми говоримо про необхідність розвитку громадянського суспільства не надавши чіткого визначення самому поняттю «розвиток громадянського суспільства». Як можна вимірювати цей розвиток? В чому він може полягати? Чи можна, наприклад, говорити про те, що збільшення кількості неурядових організацій є свідченням розвитку громадянського суспільства? Чи можна говорити про це за тих умов, коли кількість неурядових організацій збільшується, але кількість громадян, задіяних в їх функціонуванні зменшується?

Концепція громадянського суспільства Ернеста Геллнера викладена в його праці «Умови свободи. Громадянське суспільство та його вороги» [3] і містить чимало цікавих розробок та ідей. По-перше, він протестує проти спрощеного підходу до розуміння громадянського суспільства, коли його, фактично, отожднюють з «третьім сектором». Дійсно зараз головною ознакою громадянського суспільства стали вважати наявність розгалуженої мережі неурядових, неприбуткових організацій, відтак ознакою слабкого розвитку громадянського суспільства – відсутність чи слабкість таких організацій. Е. Геллнер говорить, що дійсно, найбільш просте, безпосереднє, інтуїтивно очевидне і разом з тим цілком осмислене визначення громадянського суспільства є наступним – «сукупність різних неурядових інститутів, достатньо сильних, щоб слугувати противагою державі і, не заважаючи йому, виконувати роль миротворця і арбітра між основними групами інтересів, стримуючи його прагнення до домінації і атомізації решти суспільства» [3; с.15]. При цьому він не заперечує важливої ролі неурядових організацій, оскільки говорить про «громадянське суспільство», що це фактично «інститути, які протистоять державі, і в кінцевому рахунку перетворюють державу з господаря в слугу суспільства» [3; с.138].

Проте визначення громадянського суспільства в такий спосіб зводиться до простої бінарної опозиції плюралізму та моноцентризму (притаманного «централізованому авторитаризму»). Але однієї бінарної опозиції вже не достатньо, оскільки наведене визначення громадянського суспільства може також слугувати для визначення такої форми соціальної організації, яку вводить Е. Геллнер, як «сегментарне суспільство».

По-друге, заслугою Е. Геллнера є те, що він чітко вказує на альтернативи які існують по відношенню до громадянського суспільства. В деяких ситуаціях дослідники, наприклад згадуваний вище Д. Кін, просто не згадують про те, що існує коли відсутнє громадянське суспільство, тому складається враження, що людство завжди жило і живе в умовах громадянського суспільства, і відрізняється лише міра його розвиненості. Проте Геллнер спростовує подібну думку і описує існуючі альтернативи громадянському суспільству.

Однією з альтернатив виступає згадуване «сегментарне суспільство». Таке суспільство існує там, де як і в громадянському суспільстві, існує плюралізм і вдалося запобігти тиранії центра, тобто воно задовольняє вищенаведеному визначенню. Але забезпечує воно плюралізм, і запобігає тиранії центру, шляхом «перетворення індивіда у невід'ємну складову частину жорстко нормованої соціальної одиниці» і «таке співтовариство надає своїм членам не той рід свободи, якого ми очікуємо і вимагаємо від громадянського суспільства» [3; с.18]. В сегментарному суспільстві дисципліна, солідарність мешканців та злагодженість дій підтримується за допомогою строгого і розвинутого ритуалу, який закріплює соціальні ролі та зобов'язання. Роль закріплена за індивідом є стабільною, незмінною і зафіксована в ритуалах. Роль дає людині ідентичність, але позбавляє вибору, ідентичність надається раз і назавжди. Соціальна група, в яку потрапляє людина і ритуал слугують для закріпачення особистості. Так охоплюються всі сторони життя. Людина може вибирати лише одне – самореалізуватися в рамках цієї ідентичності чи ні.

Радянський Союз дав ще наступний, третій варіант альтернативи громадянському суспільству, тут «система вела до роз'єднання, атомізації суспільства, де кожен (буквально кожен!) філателістичний клуб діяв під політичним наглядом. Тому система ні в найменшій мірі не сприяла створенню нової суспільної людини, – з появою якої пов'язували свої надії марксистки, – вільного від егоїзму, жадібності, споживацького фетишизму і духу суперництва. Навпаки вона породжувала аморальних, цинічних індивідуалістів (які до того ж не мали вибору), витончених в лицемірстві і дотриманні політичного декоруму, але не здатних до ефективної і конструктивної діяльності» [3; с.15]. Радянський режим не ставив собі за мету поширення в суспільстві ізоляційного атомізму, але це були непроектовані наслідки його діяльності по реформуванню суспільства. «Соціалістичний сплав виробничої, політичної та ідеологічної ієрархій, суміщений з ідеократичною монополією на об'єднання людей і багаторазово посилений завдяки використанню сучасних адміністративних та комунікаційних сіток, привів...до ще не баченої в історії тотальної атомізації суспільства...за межами офіційно дозволеного існувала лише прихована, опортуністична, аморальна система взаємовиручки – тонкий і надійний шар непривабливої реальності» [3; с.141-142].

Ще одну альтернативу громадянському суспільству складає іслам, ісламська «Умма». Термін «Умма» Е. Геллнер вживає для позначення харизматичних суспільств, які мають трансцендентальну доктрину (про

неодмінне щастя в потойбічному житті, чи для наступних поколінь) та священство (Церква, стан священників, партія). «Тут ми маємо приклад такої суспільної організації, яка не здатна породжувати інститути або асоціації, які врівноважують державу, яка пропонує атомізацію, але не індивідуалізм, і ефективно функціонує за відсутності інтелектуального плюралізму» [3; с.38]. Розглядаючи далі розвиток громадянського суспільства та існуючі, чи ті, що існували, альтернативи йому, і їх шляхи розвитку Геллнер виділяє – «чотири різні ситуації: плюралістичні, але тісні та задушливі «сегментарні» співтовариства до-осьового часу, мусульманська Умма... християнська маргінальна Умма, яка зазнала краху, але породила громадянське суспільство; і...світська марксистська Умма (наслідком якої є одержавлене суспільство)...До цього переліку напевно можна додати такі варіанти соціального розвитку як до-індустріальні централізовані імперії – династичні імперії, які існують «поверх» підкорених їм місцевих сегментованих співтовариств, і конкурентні індустріальні суспільства, які запозичують (часто з певним успіхом) наукові та технологічні досягнення, але – не ті елементи (принаймні, не всі з них), які в свій час забезпечили неухильний ріст (для громадянських суспільств) суспільного виробництва» [3; с.61].

Відмінність громадянського суспільства, і його сутність за Е. Геллнером, в тому що воно дає змогу – 1) досягти індивідуалізації, уникнувши при цьому політичної кастрації самостійності людини (як в мусульманській Уммі...): 2) отримати врівноважуючі державу політичні асоціації, які не закріпачують своїх членів, не занурюють їх в атмосферу удушливої несвободи (як в сегментарному суспільстві). Ключовим моментом в їх появі та функціонуванні є «модульна людина» [3; с.107].

Концепція модульної людини є третьою важливою складовою концепції громадянського суспільства Ернеста Геллнера. Отже «модульна людина» – універсал здатний вступати, внаслідок раціонального вибору чи природної необхідності, в будь-які різноманітні відносини існуючі в суспільстві, і формувати ці відносини самостійно. Значну роль в виникненні «модульної людини» відіграв перехід від статусних взаємовідносин до договірних. Офіс-менеджер є офіс-менеджером за договором, а не за народженням, те ж саме можна сказати про те, що він є мешканцем міста, членом партії соціал-демократів, громадянином України. Модульна людина має можливість ставати членом інститутів чи організацій, які саме множина модульних особистостей і складає, і які можуть вступати в ті чи інші взаємовідносини, складаючи ті чи інші комбінації. Тобто інститути чи організації індивід може безперешкодно залишати чи приєднуватися до них, вони не надаються йому від народження, і не закріплюються за ним в ході якогось ритуалу. Суспільство, характеристикою членів якого є модульність, залишається структурованим – це не якась в'яла, атомізована інертна маса, – але це структура рухома і легко піддається раціональному вдосконаленню.

Ці інститути та організації, на відміну від аналогічних в сегментарному співтоваристві, не є тотальними, оформленими ритуалом, пов'язаними множиною сталих зв'язків, які перетинаються і посилюють загальну

залежність, з усіма іншими елементами соціального цілого, обплутаного цими взаємовідносинами і в результаті знерухомленого. Ці інститути є достатньо сильними – щоб виключити можливість появи тиранії, але водночас вони сповідують принцип свободи для своїх членів, які можуть залишати ці об'єднання модульних громадян, якщо вони не згодна з їх політикою, чи досягли своїх цілей, чи вважають ці інститути неефективними, і ніхто не буде звинувачувати її в зраді. Формуються зв'язки які є гнучкими, спеціалізованими, інструментальними. Модульність, набуття людьми цієї якості, робить можливим громадянське суспільство як – систему плюралістичних політичних асоціацій та економічних інститутів, які врівноважують державу, проте не закріпачуючи людину [3; с.135].

Концепція «модульної людини» надає нам змогу по новому поглянути на проблему розвитку громадянського суспільства в Україні. Традиційно спроби відповідних замірів стикаються з певними труднощами методологічного характеру. Щодо розвитку громадянського суспільства часто говорять про різноманітні кількісні показники, наприклад, про чисельність громадянських організацій. Використовуються також такі показники як кількість громадян що приймають участь в діяльності громадських організацій, обсяги фінансування, кількість учасників протестних акцій, такі дотичні показники як розмір державної підтримки «третього» сектору, обсяги фінансової допомоги зі сторони громадськості, благодійників та міжнародних фондів.

Використання подібних показників має сенс. Звісно громадянське суспільство не зводиться до громадських чи неурядових організацій, проте є ознакою його наявності. Тому не дивно, що Державна служба статистики, Міністерство юстиції України, а також різні неурядові організації, на кшталт «Freedom House», звертають увагу на цей критерій. Проте ми повинні розуміти, що не завжди громадські організації є ознакою наявності громадянського суспільства. Причини їх виникнення можуть бути різними, зокрема і достатньо далекими від принципів добровільної громадянської діяльності та кооперації. Організації можуть бути фіктивними, бути реалізацією чийхось лідерських амбіцій, інколи вони мають вузьке функціональне призначення, наприклад діють в якості легальної ширми центрів соціологічних досліджень, що створені задля отримання прибутку, проте користуються статусом неприбуткових організацій або організацій, що створенні для реєстрації спостерігачів на виборах тощо. Визначити реальність/фіктивність неурядової організації можна тільки за результатами детального аналізу її діяльності за додатковим критеріями, такими як кількість її членів, ресурси для функціонування. Наприклад організація, діяльність якої підтримується виключно за рахунок отриманого гранту від благодійного фонду чи за рахунок державного фінансування, і яка припиняє своє існування після того коли це єдине джерело є вичерпанним, навряд чи може бути віднесена до числа складових громадянського суспільства і її поява не може розглядатися в якості показника розвитку громадянського суспільства. Подібні організації це дещо інший феномен, який, фактично, стоїть на перепоні розвитку громадянського суспільства.

Малоінформативною є також інформація про масові заходи. Державна

служба статистики звітує що у 2012 р. громадськими організаціями усіх рівнів було проведено 608,4 тис. масових заходів (у 2011 р. – 467,9 тис. заходів) [4]. Нібито розвиток громадянського суспільства є очевидним. Проте найбільша питома вага у структурі масових заходів припадала на з'їзди, конференції, збори – 25,1% або 152,4 тис. заходів, тобто ці заходи є суто організаційними і не можуть свідчити про розвиток громадянського суспільства, а саме за їх рахунок і відбувалося зростання кількості заходів у 2012 році.

В якості однієї з ознак розвитку громадянського суспільства сприймають збільшення кількості громадян, які є членами неурядових організацій. Наприклад Олександр Вінников так описує цю ситуацію в статті «Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика» [5] – «у 2009 році 19 174 громадські організації в Україні (від 26% до 38% їх загальної кількості) та 86 532 місцеві осередки цих організацій ... подали статистичні звіти, ... де серед інших даних зазначається кількість членів на обліку в громадській організації Загальна кількість членів у вказаній меншості громадських організацій становила... 20 106 тисяч громадян, або 43,7% постійного населення України». В 2012 році Державна служба статистики надала наступну інформацію – загальна кількість членів на обліку громадських організацій, які подали звіти, нараховує 36,3 млн. осіб [4].

Зрозуміло що такі дані є перебільшеними, більше того – є абсолютно фантастичними. При цьому «опитування Всесвітньої служби Геллапа показують, що менше 3% опитаних у 2009 році українців визначили себе як активних членів БУДЬ-ЯКИХ громадських організацій» [5]. Якщо від 26% до 38% загальної кількості неурядових організацій в Україні вказують, що кількість членів в їх рядах складає 43,7% населення України, то загальна кількість неурядових організацій звітувала б, мабуть, про 100-процентну залученість. Зрозуміло, що 3% громадян які підтверджують своє членство можуть бути членами якої завгодно кількості неурядових організацій і тому цифра 20 106 000 громадян може бути подана як 20 106 000 членств громадян України.

Аналіз розвитку громадянського суспільства не повинен базуватися виключно на вторинних, похідних показниках, таких як чисельність неурядових організацій. Громадянське суспільство не в організаціях, не в масових акціях, і не тут слід шукати його розвиток, а в людях, що володіють певними чеснотами і здібностями, що описані в концепції «модульної людини». Саме тут і може бути використана ця концепція, оскільки першим показником, який може свідчити про зростання громадянського суспільства буде зростання громадян, яким властиві якості «модульної людини». Другим показником може бути рівень «модульності» кожної окремої людини, оскільки рівень готовності об'єднуватися довкола окремих своїх інтересів з іншими людьми, стосовно яких можуть бути відмінності щодо інших інтересів, теж може зростати.

Висновки. Таким чином концепція «модульної людини» Ернеста Геллера може бути використана для досліджень розвитку громадянсько-

го суспільства в Україні, оскільки, за її допомогою можна визначити два важливі показники цього розвитку – кількість громадян, що є носіями цінностей та переконань «модульної людини» та рівень модульності кожного окремого громадянина. Перевага подібних показників в тому, що вони демонструють зростання не через аналіз вторинних показників, що можуть бути зумовлені іншими факторами, а через дослідження персонального, людського виміру громадянського суспільства. Подібні дослідження потребують особливого інструментарію, що має бути предметом подальших наукових досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Пасько І. Громадянське суспільство і національна ідея. Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси [Електронний ресурс] / Ігор Пасько, Ярослав Пасько. – Режим доступу: <http://ruthenia.info/txt/biletskv/paskoja/grn/04.html> (дата звернення 20.08.2016) – Назва з екрана.
2. Гребіневич О.М. Ернест Геллнер і Джон Кін у поглядах на громадянське суспільство (порівняльний аналіз) [Електронний ресурс] / О.М. Гребіневич. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/12/articles/sec2/s2a3.html (дата звернення 20.08.2016) – Назва з екрана.
3. Геллнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Эрнест Геллнер. – М.: Ad Marginem, 1995. – 222с.
4. В Україні у 2012 р. 25,3 тис. громадські організації отримали 3,7 млрд. грн., що на 9,6% більше, ніж у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://civil-rada.in.ua/?p=1509> (дата звернення 20.08.2016) – Назва з екрана.
5. Вінніков О. Організації громадянського суспільства в Україні: правда, брехня та державна статистика [Електронний ресурс] / Олександр Вінніков // Громадянське суспільство. – 2011. – № 2 (16). – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/publications/organizatcii-gromadianskogo-suspilstva-v-ukraini-pravda-brekhnia-ta-derzhavna-statistika> (дата звернення 20.08.2016) – Назва з екрана.

Борисова В. О., кандидат политических наук, (Днепр, Украина), E-mail: visnukdnu@i.ua

Концепция «модульного человека» Э. Геллнера как концептуальная рамка анализа развития гражданского общества.

Аннотация. Исследуются основные положения концепции гражданского общества Эрнеста Геллнера. Определяется возможность применения концепции «модульного человека» для исследования развития гражданского общества в Украине. Выделяются два показателя – количество граждан, соответствующие характеристикам «модульной человека» и уровень их «модульности».

Ключевые слова: гражданское общество, неправительственные организации, «третий сектор», политическая активность.

Borisova V., PhD in political science, (Dnipro, Ukraine), E-mail: visnukdnu@i.ua

Current trends in research and classification of political violence.

Abstract. Article describe of concept of civil society Ernest Gellner. Determine the possibility of applying the concept of «modular people» for the study of civil society in Ukraine. There are two indicators – the number of people that match the characteristics of «modular people» and level of «modularity».

Keywords: civil society, NGOs, the «third sector», political activity.